

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1990-Х РР.**Оксана ВАЛІОН,**

Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка, Тернопіль (Україна)

o_valion@ukr.net

PECULIARITIES OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF BELARUS IN THE FIRST HALF OF THE 1990s.**Oksana VALION,**

V. Hnatiuk Ternopil national pedagogical university, Ternopil (Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5265-8678>

Валіон Оксана. Особенности социально-экономического развития Республики Беларусь в первой половине 1990-х гг. В статье раскрыто социально-экономическую политику Беларуси в первой половине 1990-х гг. в контексте перехода к рыночным условиям хозяйствования, освещены особенности экономического кризиса в исследуемое время. **Методологию труда** составляет комплекс научных принципов, общенаучных и специально-исторических методов, а также междисциплинарный и комплексный подходы к историческому дискурсу социально-экономической истории Беларуси на основе целостного использования источников. **Научная новизна.** Данная проблематика в украинской историографии рассматривается впервые. **Выводы.** Отмечается, что довольно сложный путь пришлось пройти Беларуси, ее экономике, социальной сфере в первой половине 90-х гг. XX в. Он был обусловлен трансформационными процессами, связанными с распадом СССР, переходом от командно-административной системы к рыночным условиям хозяйствования, происходил на фоне структурного экономического кризиса, охватившего все сферы хозяйственной жизни. Вместе с тем, именно в конце 1980-х - начале 1990-х гг. сложились исторические предпосылки формирования белорусской модели социально-экономического развития, становление которой произошло со второй половины 90-х гг. XX в., которая и сейчас является общепринятой в Беларуси.

Ключевые слова. Республика Беларусь, социально-экономическое развитие, рыночное реформирование, экономический кризис, социальная сфера, экономическая модель.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації, переходу до четвертої промислової революції, пошуку і реалізації стратегій сталого поступу держав, соціально-економічні аспекти розвитку набувають особливої актуальності. Для Республіки Білорусь вони мають пріоритетне значення, відносяться до питань національної безпеки. Події, що відбулися у Білорусі літом – осінню 2020 року, пов'язані із масовими рухами протестів відносно невизнання результатів президентських виборів, підірвали тривалу соціально стабільність у республіці. Хоча економічні чинники не були домінуючими у цих процесах, проте нинішня соціально-економічна ситуація у Білорусі привертає увагу до необхідності трансформації білоруської економічної моделі, проведення структурних реформ у напрямку підвищення ринкових механізмів, зменшення державного регулювання господарського життя. Ці питання спонукають до аналізу витоків державної політики у

соціально-економічній сфері після здобуття незалежності Білорусі, висвітлення історичних передумов формування економічної системи держави у першій половині 1990-х рр. Саме тоді на порядок дня поставали завдання структурної перебудови економіки на ринкових засадах, стабілізації народного господарства та соціального захисту населення.

Істориографічною та джерельною базою досліджуваної проблематики становлять монографії та аналітичні статті переважно білоруських й українських науковців, нормативно-правові документи БРСР і Республіки Білорусь у соціально-економічній сфері, а також матеріали Національного архіву Республіки Білорусь у Мінську. Різні аспекти розвитку економіки і соціальної політики Білорусі у досліджуваний час відображено у працях білоруських дослідників, зокрема, В. Карбалевіча¹, Є. Короткої², Ю. Шевцова³, В. Гусакова⁴, В. Голубовича⁵, П. Жилінського⁶, І. Мандрика⁷ та ін. Із останніх публікацій

¹ Karbalevych V. "Put Lukashenko k vlasti" [Lukashenko's path to the rule], Vyp. 2, 1998, URL: <https://www.yabloko.ru/Themes/Belarus/belarus-34.html> [in Russian].

² Korotkaia A. E. "Osobennosti sotsyalno-ekonomicheskogo razvytiya Belarusy v peryod stanovleniya ee suverenyteta" [Features of socio-economic development of Belarus in the period of formation of its sovereignty], *Uchenye V. Y. Vernadskoho o noosfere y antykrizysnoe sotsyalno-ekonomicheskoe razvytye Belarusy: sbornik materialov Mezhdunarodnoi nauchno-praktycheskoi konferentsyy* [VI Vernadsky's doctrine of the noosphere and anti-crisis socio-economic development of Belarus], 22–23 oktiabria 2009 г., Minsk, 2010, P. 165–167 [in Russian].

³ Shevtsov Yu. Objedyjnionnaja natsyia. Fenomen Belarusy [United nation. The phenomenon of Belarus], Minsk: Yzdatelstvo "Evropa", 2005, 256 p. [in Russian].

⁴ Husakov V. H. ed. Sotsyalno-ekonomicheskaja model: stanovlenye y razvytye: teoriya, metodolohiya, praktyka [Socio-economic model: formation and development: theory, methodology, practice], u 2 kn., Kn. 1, Nats. akad. nauk Belarusy, Yn-t ekonomyky, Minsk, Belaruskaja navuka, 2015, 554 p. [in Russian].

⁵ Istoriya Belarusi v kontekste mirovykh tsyvylyzatsyi: uchebnoe posobyе [History of Belarus in the context of world civilizations: a textbook], ed. by V. Y. Holubovych, N. Y. Poletaevoy, Yu. N. Bokhana, 2-e izd., ispr, Minsk, ekoperspektyva, 2016, 303 p. [in Russian].

⁶ Zhylynski P. A. "Ad plana da rynku: pachatak transformatsyi belaruskai ekanomiki u hady palityki perabudovy [From the plan to the market: the beginning of the transformation of the Belarussian economy during the years of restructuring polic], *Vesti Natsyianalнай akademii navuk Belarusi, Seryia humanitarnykh navuk* [Bulletin of the National Academy of Sciences of Belarus], 2016, N 4, P. 38–45. URL: <https://vestihum.belnauka.by/jour/article/view/339> [in Belarussian].

⁷ Mandryk Y. V. Ystoriya Belarusy: kurs lektsyi dlia studentov fakulteta obucheniya ynostrannykh hrazhdan [History of Belarus: a course of lectures for students of the Faculty of Foreign Citizens], Vytebsk, VHU im. P.M. Masherova, 2019, 116 p. [in Russian].

масштабну і комплексну семитомну роботу з історії Білорусі “Республика Беларусь – 25 лет созидания и свершений”⁸, підготовлену фахівцями Національної академії наук Білорусі, яка була опублікована у 2020 р. Один із томів цієї розвідки присвячений економічному розвитку Білорусі у роки незалежності. В контексті загальних відомостей про історію Республіки Білорусь фрагментарно означена тематика розкривається у працях таких українських дослідників, як В. Юревич⁹, М. Дорошко¹⁰, С. Плохій¹¹ тощо.

Мета дослідження – проаналізувати особливості соціально-економічного розвитку Білорусі у першій половині 1990-х рр., окреслити зовнішні і внутрішні фактори, що впливали на ці процеси.

Виклад основного матеріалу. Перебуваючи у складі народногосподарського комплексу СРСР, Білорусь виконувала роль “складального цеху” радянської країни, на її території знаходилися потужні промислові гіганти, головні підприємства союзної держави, що випускали промислову і сільськогосподарську продукцію для її потреб. Вони перебували у тісних виробничо-коопераційних зв’язках із підприємствами, розташованими на території інших союзних республік, звідки спрямовувались комплектуючі та сировина для їх роботи.

Український дослідник В. Юревич зауважував, що Білорусь у той час “перетворилася на великий економічний регіон”, який відіграв “важливу роль у загальносоюзному поділі праці”¹². Відзначимо, що за всіма базовими галузями соціально-економічного сектору на 1990 рік, Білорусь мала високі темпи розвитку та позитивне зовнішньоторговельне сальдо.

Якщо в СРСР у цілому, як і у всіх європейських країнах радянського блоку, до середини 80-х рр. суспільна система вичерпала себе і була в стані кризи, то у Білорусі ситуація була інша. Тут система, що існувала до того часу, не виробила свої ресурси, мала ще певний запас міцності і могла якийсь час порівняно ефективно функціонувати¹³. БРСР була немовби вітриною комуністичної системи і в усіх сферах життя демонструвала “переваги” соціалізму. Вищий рівень життя у республіці визначався не стільки кількістю, скільки якістю¹⁴. З огляду на це, економічній модернізації та реформам у роки перебудови, спрямованим на послаблення партійного контролю над централізованою економікою та зародження ринкових відносин¹⁵, за визначенням білоруського історика

Валерія Карбалевіча, у БРСР пручалась, як місцева номенклатура, так і більшість громадянства¹⁶. Тому республіку у той час називали “антиперебудовочною Вандеєю”, одним із центрів опозиції політиці Горбачова¹⁷.

Разом з тим, БРСР перебувала у фарватері тих подій, що відбувалися в СРСР. Ринкове реформування у республіці почалося із жовтня 1990 року. Верховна Рада БРСР прийняла постанову і затвердила програму “Про перехід БРСР до ринкової економіки”, розроблену Радою Міністрів¹⁸. Уперше був проголошений курс на перебудову економіки, визначено завдання щодо формування основних ринкових інститутів, лібералізації цін, приватизації та демонополізації, зміни системи державного регулювання економіки¹⁹.

Аналіз програми засвідчує, що вона була спрямована на радикальну перебудову господарської системи Білорусі, стабілізацію економіки, формування ринкових механізмів. Для пом’якшення перехідних процесів передбачалося проведення активної соціальної політики, зокрема, введення мінімальної оплати праці, індексації доходів, перекваліфікації, допомоги із безробіття соціально незахищеним верствам суспільства. При цьому, у програмі містилися застереження щодо небезпеки дезінтеграції економічної системи СРСР, взаємодії з метою унеможливлення розриву господарських зв’язків між республіками.

Про складність перехідних процесів для Білорусі зауважував тодішній прем’єр-міністр БРСР В. Кебич: “З огляду на сучасний рівень технічного виробництва та конкурентоспроможність продукції, що випускається, орієнтацію на задоволення загальносоюзних потреб, відсутності власної сировини, насамперед, паливо-енергетичної, а також через негативний вплив наслідків Чорнобильської катастрофи майже для всієї економіки та життя людей перехід до нових принципів управління для Білорусі буде найскладнішим порівняно з усіма іншими республіками СРСР”²⁰. Щодо соціально-економічних завдань у побудові нової економічної системи заступник Голови Ради Міністрів БРСР М. М’ясникович наголошував: “Нам необхідна така ринкова економіка, яка б була сприйнятлива до нових технологій, могла концентровано нарощувати потужності для постійного збільшення виробництва матеріальних благ. Іншими словами, нам потрібна соціалізована економіка, яка існує для людини, служить людині”²¹. Бачимо, що з початку 1990-х рр. пріоритетом

⁸ Respublyka Belarus – 25 let sozhdaniya u sversheniy [The Republic of Belarus is 25 years of creation and accomplishments], V 7 t., T. 3., *Ekonomicheskoe razvitye* [Economic development], ed. by N. A. Abramchuk, Minsk, Belaruskaiia navuka, 2020, 795 p. [in Russian].

⁹ Yurevych V. M. Synooka sestra Ukrainy [Blue-eyed sister of Ukraine], Kyiv, 1985, 159 p. [in Ukrainian].

¹⁰ Doroshko M. Krainoznavstvo, Krainy SND i Baltii, Navchalnyi posibnyk [Kulture of Countries. CIS and Baltic countries: Textbook], Chernivtsi: Knyhy – XXI, 2008, 308 p. [in Ukrainian].

¹¹ Plokhii S. Ostannia imperiia. Zaneпад i krakh Radianskoho Soiuzu [The last empire. The decline and collapse of the Soviet Union], per. z anhl. Ya. Lebedenka, A. Sahana, Kharkiv, Knyzhkovyi Klub “Klub simeinoho dozvillia”, 2019, 512 p. [in Ukrainian].

¹² Yurevych V. M. Synooka sestra Ukrainy, op. cit., P. 9.

¹³ Karbalevych V. Put Lukashenko k vlasty, op. cit.

¹⁴ Doroshko M. Krainoznavstvo. Krainy SND i Baltii..., op. cit., P. 93.

¹⁵ Plokhii S. Ostannia imperiia. Zaneпад i krakh Radianskoho Soiuzu, op. cit., P. 35 [in Ukrainian].

¹⁶ Karbalevych: svoboda u poriadok pomohut belorusam stat sovremennoi soiuziei [Karbalevich: freedom and order will help Belarusians become a modern nation], URL: <https://euroradio.fm/ru/karbalevich-svoboda-i-poryadok-pomogut-belorusam-stat-sovremennoy-naciei> [in Russian].

¹⁷ Karbalevych V. Put Lukashenko k vlasty, op. cit.

¹⁸ Istoriya Belarusi v kontekste mirovykh tsyvylyzatsiy: uchebnoe posobyе, op. cit., P. 276.

¹⁹ Respublyka Belarus – 25 let sozhdaniya u sversheniy [The Republic of Belarus is 25 years of creation and accomplishments], V 7 t., T. 3., *Ekonomicheskoe razvitye* [Economic development], ed. by N. A. Abramchuk, Minsk: Belaruskaiia navuka, 2020, P. 39 [in Russian].

²⁰ Zhyhinski P. A. “Ad plana da rynku: pachatak transformatsyi belaruskai ekanomiki u hady palityki perabudovy, P. 40.

²¹ Natsionalnyi arkhiv Respublyky Belarus (NARB) [National Archives of the Republic of Belarus], F. 31, Op. 17, Spr. 163, Ark. 17 [in Russian].

соціально-економічної політики Білорусі була побудова соціально-ринкового господарства.

Ці аспекти чітко прослідковуються у “Державній програмі Білоруської РСР із стабілізації економіки і соціального захисту населення”, прийнятій Урядом БРСР, який очолював Вячеслав Кебич (червень, 1991 р.). У документі вказано, що стратегічним напрямком залишається формування ефективної соціально орієнтованої ринкової економіки на основі республіканської програми переходу до ринку²². Відтак, уперше вказана концепція була сформульована на початку 1990-х рр., а з приходом до влади О. Лукашенка детальніше обґрунтована, вона стала загальноприйнятою.

У цьому контексті білоруський науковець П. Жилінський зазначає, що у роки перебудови були закладені основи для формування білоруської економічної моделі. Керівництво республіки з початку перетворень відмовилося від методів “шокової терапії” і взяло курс на збереження таких рис радянської економічної системи, як соціальна орієнтованість, турбота про матеріальний добробут усіх категорій громадян, домінуючу ролі державного сектору²³.

Важливою віхою формування нової економічної системи у Білорусі було здобуття політичного суверенітету, що дозволило перейти до нових принципів економічного управління, заснованих на політичній та економічній незалежності. 25 серпня 1991 р. Верховна Рада БРСР прийняла Закон “Про визнання статусу конституційного закону Декларації Верховної Ради БРСР про державний суверенітет БРСР”²⁴ і постанову “Про забезпечення політичної та економічної самостійності Білоруської РСР”²⁵. Вказані документи заклали нормативно-правову основу функціонування економіки Білорусі як національної господарської системи суверенної держави. Новий політичний статус Білорусі передбачав господарську самостійність, перехід підприємств із союзного підпорядкування у республіканське, розвиток горизонтальних економічних зв’язків та ін. Ця політика призвела до поступової передачі важелів управління економікою на місця, сприяла руйнуванню старих господарських зв’язків та єдиного економічного простору СРСР.

На нашу думку, розпад Радянського Союзу для Білорусі був економічно не вигідним. Адже, будучи союзною “виробничою фабрикою”, республіка залежала від постачання комплектуючих для роботи промислових підприємств, а також від сировини, що надходила із радянських республік, переважно з Росії. Крім того, білоруська продукція реалізовувалася на союзних ринках. Психологічно суспільство також не було готовим до цих змін, що відобразилося у результатах всенародного

референдуму у Білорусі відносно долі Союзу, що проходив 17 березня 1991 р., на якому 82,6% громадян республіки висловилося за збереження СРСР.

Отже, розпад Радянського Союзу 26 грудня 1991 р. для Білорусі був не лише геополітичною катастрофою, а й призвів до руйнування системи планування і регулювання економіки, відбувся розрив господарських зв’язків, що формувалися десятиліттями. Білорусь постала перед необхідністю закупівлі комплектуючих для виробництва, забезпечення підприємств сировиною та енергоносіями, здійснення зовнішньоекономічної діяльності, направленої на пошук нових ринків збуту та джерел сировини для розвитку її економіки.

Ці фактори негативно позначилися на соціально-економічному розвитку Білорусі, зокрема, з 1991 р. спостерігалися кризові явища, що поглиблювалися у наступні роки. Власне, ринкове реформування першої половини 1990-х рр. у республіці відбувалося на фоні економічної дестабілізації. Як слушно зазначають науковці з Мінська, незважаючи на те, що на момент дезінтеграції СРСР Білорусь була однією із найбільш економічно розвинутих республік, наростання центробіжних тенденцій на пострадянському просторі, розпад традиційних ринків, розрив економічних зв’язків, зростаюча вартість енергетичних і сировинних ресурсів суттєво звузили “вікно можливостей” Білорусі. В результаті впродовж 5 років суверенного існування країни – до 1995 р. – спостерігався колосальний економічний спад²⁶.

Головними причинами соціально-економічної кризи, що вразила Білорусь у 1991–1995 рр. стали: по-перше, зміна умов геополітичного становища республіки, яка із “складального цеху” СРСР перетворилася у суверенну державу, що передбачало уже не плановий розподіл, а самостійну закупівлю за ринковими цінами енергоносіїв, сировини, комплектуючих, пошук ринків збуту продукції тощо; по-друге, зміна принципів господарювання потребувала адаптації до ринкових умов як усередині, так і за межами держави²⁷; по-третє, відсутність координуючих органів і механізму реалізації укладених міжурядових угод і господарських договорів; по-четверте, реформована структура економіки не відповідала вимогам ринкових і регіональних ресурсів²⁸; по-п’яте, невідповідність до проведення самостійної економічної політики, особливо у сфері фінансових, кредитно-грошових, зовнішньоекономічних зв’язків, у недостатньо продуманих і неефективних ринкових перетвореннях²⁹.

Як зауважує Юрій Шевцов, білоруська політика 90-х років – це політика адаптації країни до кризи, яка не дозріла зсередини, а прийшла в неї ззовні³⁰. Керівництво держави прагнуло стабілізувати економічну ситуацію за допомогою монетарних методів, спрямованих на забезпечення цінової

²² Chernysh L. P. “Belorusskiye kontseptsyyi sotsyalno oryentyrovanoi rynochnoi ekonomyky u modelei ekonomyky” [Belarusian concept of social market economy], *Sotsyalnye faktory ynnovatsyonnoho razvytyia ekonomyky : sbornyk nauchnykh statei*, Ministerstvo obrazovaniya Respublyky Belarus, Minsk, 2011, P. 6, URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/290228523.pdf> [in Russian].

²³ Zhylinski P. A. “Ad plana da rynku: pachatak transformatsyi belaruskai ekanomiki u hady palityki perabudovy, P. 38.

²⁴ Zakon Respublyky Belarus ot 25 avhusta 1991 h. №1017-XII “O prydanany statusa konstytutsyonnoho zakona Deklaratsyyi Verkhovnoho Soveta Respublyky Belarus o hosudarstvennom suverenytete Respublyky Belarus” [Law of the Republic of Belarus of August 25, 1991 No. 1017-XII “On granting the status of a constitutional law to the Declaration of the Supreme Council of the Republic of Belarus on the state sovereignty of the Republic of Belarus”], URL: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby/zakon/zakb1454.htm> [in Russian].

²⁵ Postanovlenye Verkhovnoho Soveta Belorusskoi SSR Ob obespechenyy polytycheskoi u ekonomycheskoi samostoitelnosti Belorusskoi SSR [Resolution of the Supreme Soviet of the Byelorussian SSR On ensuring the political and economic independence of the Byelorussian SSR], URL: <http://pravo.kulichki.com/zak/year1991/doc47249.htm/> [in Russian].

²⁶ Sotsyalno-ekonomicheskaya model: stanovlenye u razvytye: teoriya, metodolohiya, praktyka [Socio-economic model: formation and development: theory, methodology, practice], op. cit., P. 244.

²⁷ Istoriya Belarusi v kontekste mirovykh tsyvylyzatsiy: uchebnoe posobyе, op. cit., P. 277.

²⁸ NARB, F. 31, Op. 1, Spr. 14, Ark. 2–3 [in Russian].

²⁹ NARB, F. 31, Op. 17, Spr. 260, Ark. 52 [in Russian].

³⁰ Shevtsov Yu. Obyedynennaya natsyia. Fenomen Belarusy, op. cit., P. 205.

стабільності, сприяння економічному зростанню, контролем за безробіттям. Був створений Національний банк, низка комерційних банків, відбувався процес накопичення золотовалютних резервів країни.

У цій ситуації білоруська влада виходила з того, що слабка фінансово-кредитна політика призводила до подальшого розвитку інфляційних процесів, підризу кредиту і заощаджень населення і як результат – до подальшої стагнації виробництва і спаду економічної активності, що переходили у тривалу рецесію. У зв'язку з цим, Уряд розглядав лібералізацію господарського життя, фінансову стабільність економіки і створення умов для розвитку підприємництва і конкуренції пріоритетними напрямками економічної політики на найближчі два-три роки. Критеріями завершення цього етапу було – мінімум регульованих цін, стійка збалансованість державного бюджету, мінімальний рівень інфляції, поживалення виробничої діяльності і досягнення докризового рівня виробництва³¹.

Потрібно зауважити, що з одного боку, політикою лібералізації цін була зроблена спроба відійти від їх регулювання, тобто, знайти відповідну макроекономічну рівновагу, коли попит на товари залежав від пропозиції на них, що відповідає принципам ринкової економіки. Однак, з іншого боку, у білоруських реаліях реформування – лібералізація цін генерувала високі темпи інфляції.

Так, збільшення цін стало причиною гіперінфляції у 1993 р. У 1992 р. інфляція складала 27% на місяць, а в 1993 р. – 32%. Загалом упродовж 1991–1995 рр. вона зросла у 43,9 тис. разів. У результаті машинобудівні заводи виконували ремонтні роботи, аналогічна ситуація відбувалася і в інших галузях обробної промисловості. Такі параметри рівня життя білоруських громадян, як заробітна плата і пенсії, демонстрували колосальний розрив із світовими стандартами³².

Зауважимо, що у Білорусі в 1990–1991 рр. не було створено достатніх передумов для формування ринкової економіки. В умовах розгортання економічної кризи “перенесення” ринкових реформ на білоруський ґрунт призводило до подвійного тиску на економіку та соціальну сферу.

Білоруська програма переходу до ринку передбачала формування ринкової системи до кінця 1991 року, а з 1992 року – поглиблення ринкових структур. Вона сприяла тому, що ринкові реформи, які здійснювалися у республіці впродовж 1992–1994 рр., призвели до створення певних ринкових механізмів господарювання, однак вони не змогли ліквідувати монополію державного сектору в економіці республіки. Як приклад, вкажемо на процеси приватизації у Республіці Білорусь, що розпочалися у 1991–1992 р., проте їх активність спостерігалася у 1993–1994 рр., коли були прийняті необхідні нормативно-правові акти³³. Разом з тим, на кінець 1994 р. понад 90% власності залишалася у руках

держави³⁴.

Однією із стратегічних цілей Уряду Республіки Білорусь в умовах формування ринкових відносин було обмеження державного втручання в економіку, підтримка підприємництва і всляке заохочення конкуренції. У результаті політики, що тоді здійснювалася, постійно зростала кількість малих підприємств, що у 1993 р. наближалися до 15 тис. Як незалежних суб'єктів господарювання у республіці зареєстровано близько 9 тис. товариств з обмеженою відповідальністю і близько 5 тис. кооперативів, широко розвивалися і орендні відносини³⁵.

Для забезпечення підтримки і розвитку підприємництва Уряд прийняв Державну програму підтримки і розвитку підприємництва Республіки Білорусь. У Білорусі, практично одній із перших серед країн СНД, Уряд створив Білоруський фонд фінансової підтримки підприємств, якому у 1992 році було перераховано з бюджету 50 млн руб. і у 1993 році ще 200 млн рублів³⁶.

Промислова політика у Білорусі на початку 90-х рр. була спрямована на збереження великих експортоорієнтованих підприємств, що випускали продукцію, яка користувалася попитом на зовнішніх ринках. Держава не могла допустити деіндустріалізації білоруських гігантів, проте працювати їм доводилося у складних умовах. Адже із розпадом СРСР відбувся розрив економічних зв'язків із країнами СНД, загострилася проблема постачання комплектуючих у Білорусь, необхідних для виробництва. Через високі ціни на сировину, матеріали, комплектуючі і особливо енергоносії спостерігалася висока матеріало- і енергоємність виробництва, відсутність обігових коштів, що призводило до низької конкурентоспроможності білоруської продукції. Разом з тим, малоефективною була структурна перебудова промисловості, зокрема, недостатня частка випуску нової промислової продукції, конкурентної за кордоном. Підприємства продовжували випускати продукцію, що не користувалася попитом, збільшуючи складські запаси. Це впливало на рентабельність і ефективність виробництва, породжуючи небезпеку його втрати.

Зокрема, у середині 1994 року більшість великих заводів працювало один-два-три дні в тиждень, темпи падіння промислового виробництва становили приблизно 10% щорічно³⁷. У 1994 р. загальний спад промислового виробництва відносно аналогічного періоду 1993 року становив 24,7%. Про масштаби кризи у білоруському промисловому виробництві слугує той факт, що до кінця 1994 р. – початку 1995 р. випуск деяких видів продукції або припинився, або скоротився до 10–30% від рівня, досягнутого у 1990 р.³⁸. Відчутною була втрата традиційних ринків збуту. Так, упродовж першого кварталу 1993 р. порівняно із аналогічним періодом 1992 р. на 13,2% скоротився експорт тракторів, на 37,4 % – вантажних автомобілів, на 14% – холодильників, на 56,1% – телевізорів³⁹. Крім того, потрібно

³¹ NARB, F. 31, Op. 17, Spr. 163, Ark. 19 [in Russian].

³² Sotsyalno-ekonomicheskaia model: stanovlenye u razvytye: teoriya, metodolohiya, praktyka, op. cit., P. 244.

³³ Valion O. “Pryvatyzatsiini protsesy u Respublitsi Bilorus: suchasnyi kontekst Privatization processes in the Republic of Belarus: modern context”, *Ukraina–Ievropa–Svit = Ukraine–Europe–World: mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats* [Ukraine – Europe – World: Ukraine – Europe – World: international collection of scientific works], Ser. Istorii, mizhnarodni vidnosyny, Ternopil: TNPU im. V. Hnatiuka, 2020, Vyp. 24, P. 98 [in Ukrainian].

³⁴ Zlotnykov L., Zlotnykova N. Problemy ekonomicheskikh reform v Belarusy [Problems of economic reforms in Belarus], Varshava: Nauchno-yssledovatel'skiy fond CASE, 1996, P. 11, URL: http://www.caseresearch.eu/files/?id_plik=1820 [in Russian].

³⁵ NARB, F. 31, Op. 17, Spr. 163, Ark. 3 [in Russian].

³⁶ NARB, F. 31, Op. 17, Spr. 163, Ark. 3 [in Russian].

³⁷ Shevtsov Yu. Obyedynennaia natsyia. Fenomen Belarusi, op. cit., P. 120.

³⁸ Kontseptsiya u Prohramma realizatsyy razvytyia promyshlennoho kompleksa Respublyky Belarus na 1998–2015 hh. [Concept and Implementation Program for the Development of the Industrial Complex of the Republic of Belarus for 1998–2015], URL: http://edoc.bseu.by:8080/bitstream/edoc/8560/2/Kontseptsiya_i_programma_razvytiya_promyshlennogo_kompleksa_RB_na_1998_2015gg_1998_2_ocr.pdf [in Russian].

³⁹ Korotkaia E. A. Osobennosti sotsyalno-ekonomicheskoho razvytyia Belarusy v peryod stanovleniya ee suverenyteta, op. cit., P. 166.

значити, що впродовж тривалого часу торгівля Білорусі із зовнішнім світом була незначною. Тому недостатня інтегрованість республіки у світовий економічний простір, а також невисока конкурентоспроможність товарів, не дозволили активізувати зовнішньоекономічну діяльність із країнами далекого зарубіжжя.

Заслужують на увагу заходи в аграрному секторі, спрямовані на становлення ринкових відносин і проведення земельної реформи. Державна політика була направлена на наділення землею значної кількості городян для організації садівничих і городницьких товариств, а також селян (за бажанням) для розвитку особистих підсобних господарств, будівництва і обслуговування житлового будинку, створення селянських (фермерських) господарств⁴⁰. Зауважимо, що у період соціально-економічної кризи початку 90-х рр. ця програма була своєчасною, оскільки спад промислового виробництва призвів до погіршення життя робітників, які працювали на білоруських підприємствах. Державна підтримка, що передбачала розподіл близько 2 млн дачних ділянок у користування, у першу чергу для городян, слугувала можливістю забезпечити першочергові потреби населення у продовольстві.

На основі “Кодексу Республіки Білорусь про землю” і закону “Про право власності на землю” (1993 р.) проводилася перереєстрація колгоспів і радгоспів. Передбачалося створення на їх базі високодохідних підприємств капіталістичного зразку. Деякі були перетворені у кооперативні та акціонерні товариства, отримавши нові назви⁴¹. Реформування колгоспів і радгоспів як головних виробників товарної продукції здійснювалося на основі економічної політики держави, що забезпечувала розширене відтворення, використовуючи пільгове кредитування, низьку податкову ставку, компенсацію коштів на придбання дорогих матеріально-технічних ресурсів, створення високоєфективних стимулів до праці, а також поступовий розвиток кооперативних, фермерських і селянських господарств⁴².

Для здійснення підприємницької діяльності із випуску сільськогосподарської продукції були створені селянські (фермерські) господарства, яким належало “у праві власності майно, передане як внесок в уставний фонд фермерського господарства його засновниками (членами), а також майно, вироблене і придбане фермерським господарством у процесі його діяльності”⁴³. Відтак, у Білорусі почала з’являтися

приватна власність у формі фермерських господарств для ведення сільського господарства.

Крім того, Законом Республіки Білорусь “Про селянські (фермерські) господарства” від 18 лютого 1991 р. передбачено, що при організації цих господарств на території, де відсутні об’єкти виробничого і соціально-побутового призначення, виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів забезпечують первинне їх облаштування: будівництво доріг, ліній радіо і електропередач, водопостачання, газифікацію, телефонізацію, землевпорядкування, меліорацію земель за рахунок централізовано виділених державних капіталовкладень і фінансових ресурсів, а також надання допомоги у зведенні виробничих об’єктів і житла. Лише на 1992 рік було заплановано витрати фінансової допомоги селянським господарствам у розмірі 1,2 млрд рублів⁴⁴.

Разом з тим, хоча законодавство Білорусі давало можливість отримати у приватну власність присадибну ділянку землі, проте не вистачало державної підтримки та необхідних коштів, щоб господарство було прибутковим. Тому кількість фермерських господарств зменшилася, а подекуди їх діяльність було припинено.

Кризові явища, що спостерігалися у соціально-економічному секторі Білорусі, не минули житлове господарство. Істотні проблеми спостерігалися із забезпеченням житлом для тих сімей, хто його потребував. Зокрема, відбулося стрімке скорочення будівництва і введення житла. У 1995 р. відносно 1990 р. побудовано лише 37% житлової площі. Якщо у 1990 р. отримали нові квартири чи покращили свої житлові умови 89 тис., то у 1995 р. – лише 32 тис. сімей⁴⁵.

Складні умови, у яких опинилася республіка при переході до ринкової економіки, потребували прийняття кардинальних заходів із пом’якшення соціальних наслідків через спад виробництва, розбалансованість споживчого ринку, політику лібералізації цін, що проводилася⁴⁶.

У 1991–1992 рр. Верховна Рада Республіки Білорусь прийняла наступні закони: “Про індексацію доходів населення із урахуванням інфляції”⁴⁷, “Про формування і використання мінімального споживчого бюджету”⁴⁸, “Про мінімальну заробітну плату і державні гарантії у галузі оплати праці”⁴⁹, “Про соціальний захист громадян, які постраждали від катастрофи на ЧАЕС”⁵⁰, “Про зайнятість населення

⁴⁰ NARB, F. 31, Op. 17, Spr. 109, Ark. 62 [in Russian].

⁴¹ Mandryk Y. V. *Istoriya Belarusy: kurs lektsiy dlia studentov fakulteta obuchenya ynostrannykh hrazhdan* [History of Belarus: a course of lectures for students of the Faculty of Foreign Citizens], Vytebsk, VHU im. P.M.Masherova, 2019, P. 77 [in Russian].

⁴² NARB, F. 31, Op. 17, Spr. 176, Ark. 29 [in Russian].

⁴³ O krestianskom (fermerskom) khoziaistve Zakon Respublyky Belarus 18 fevralia 1991 h. [On peasant (farm) economy Law of the Republic of Belarus February 18, 1991], N. 611-XII, URL: <https://mshp.gov.by/farmer/kfh/b25239bd48d8817a.html> [in Russian].

⁴⁴ NARB, F. 31, Op. 17, Spr. 116, Ark. 24 [in Russian].

⁴⁵ Mandryk Y. V. *Istoriya Belarusy: kurs lektsiy dlia studentov fakulteta obuchenya inostrannykh grazhdan*, Vytebsk, VHU im. P. M. Masherova, 2019, P. 79 [in Russian].

⁴⁶ NARB, F. 31, Op. 17, Spr. 159, Ark. 2 [in Russian].

⁴⁷ Zakon Respublyky Belarus ot 21 dekabria 1990 h. №476-XII “Ob yndeksatsyy dokhodov naseleniya s uchetoм ynflatsyy” [Law of the Republic of Belarus of December 21, 1990 No. 476-XII “On the indexation of incomes of the population taking into account inflation”], URL: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby/zakon/zakb1491.htm> [in Russian].

⁴⁸ Zakon Respublyky Belarus “O formirovaniyu u yspolzovaniyu mynymalnoho potrebytelskoho biudzheta ot 9 yanvaria 1992 h.”, N. 1383-XII [Law of the Republic of Belarus On the Formation and Use of the Minimum Consumer Budget of January 9, 1992 № 1383-XII], URL: https://kodeksy-by.com/zakon_rb_o_formirovanii_i_ispolzovanii_minimalnogo_potrebitelskogo_byudzheta.htm [in Russian].

⁴⁹ Zakon Respublyky Belarus ot 21 dekabria 1991 h., №1325-XII “O mynymalnoi zarabotnoi plate y hosudarstvennykh harantiakh v oblasti oplaty truda” [Law of the Republic of Belarus of December 21, 1991 No. 1325-XII “On the minimum wage and state guarantees in the field of wages”], URL: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby09/sbor89/text89807.htm> [in Russian].

⁵⁰ Zakon Respublyky Belarus ot 22 fevralia 1991 h. №634-XII “O sotsyalnoi zashchite hrazhdan, postradavshykh ot katastrofy na Chernobylskoi AЭС” [Law of the Republic of Belarus of February 22, 1991 No. 634-XII “On social protection of citizens affected by the disaster at the Chernobyl nuclear power plant”], URL: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby/zakon/text37/index.htm> [in Russian].

Республіки Білорусь”⁵¹, “Про ветеранів”⁵², “Про соціальний захист інвалідів у Республіці Білорусь”⁵³, “Про пенсійне забезпечення”⁵⁴, “Про державну допомогу сім’ям, які виховують дітей”⁵⁵ і ін. Ці документи заклали нормативно-правову базу системи соціального захисту в країні, визначили основні вектори соціальної політики на перспективу.

Велику частину бюджетних коштів і коштів підприємств виділяли на соціальну підтримку населення. Зокрема, піднімали мінімальну заробітну плату, здійснювали індексацію доходів населення, проводили заходи із соціального захисту населення⁵⁶. У результаті навантаження на бюджет було значним, а домогтися зростання рівня життя у першій половині 1990-х не вдалося.

Про це свідчить наступна статистика: у 1993 р. було зареєстровано 54 тис. безробітних⁵⁷; на 1994 р. реальна зарплата становила 24,8% від рівня грудня 1991 р.; тривалість життя зменшилася із 71,1 року у 1990 р. до 69,0 в 1994 р. У 1994 р. рейтинг Білорусі за ІРЛП знизився до 62-го місця серед 175 країн світу⁵⁸. Хоча до 1994 року заробітна плата у Білорусі зросла у понад 2 рази, але роздрібні ціни на товари народного споживання і платні послуги населенню збільшилися майже у 10–15 разів⁵⁹. Серед інших проблем, що спостерігалися у соціальній сфері Білорусі на початку 1990-х рр., назвемо: складну ситуацію із працевлаштуванням молодих спеціалістів, низький рівень кваліфікації робітників, високу зайнятість на важких роботах, низьку зайнятість у народному господарстві жінок та ін.

Статистично падіння основних економічних показників Білорусі за 1991–1995 рр. було наступним: валовий внутрішній продукт скоротився на 38%, продукція промисловості – на 41%, продукція сільського господарства – на 27%, обсяг капіталовкладень – на 60%. Питома вага збиткових підприємств за той час зросла майже на 20%⁶⁰. Лише з 1996 р. вдалося зупинити економічний спад, стабілізувати соціальну сферу, забезпечити зростання економічних показників та здійснити перехід до стійких темпів економічного розвитку на початку 2000-х рр. Аналіз успіхів та прорахунків білоруської економічної моделі, що формувалася із середини 1990-х рр., ініціатором та ідеологом якої став Олександр Лукашенко, якого обрали президентом у липні 1994 р., потребує окремого наукового дослідження.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Таким чином, доволі складний шлях довелося пройти Білорусі, її економіці, соціальній сфері у першій половині 90-х рр. XX ст. Він був зумовлений трансформаційними процесами, пов’язаними із розпадом СРСР, переходом від командно-адміністративної системи до ринкових умов господарювання, відбувався на фоні структурної економічної кризи, що охопила всі сфери господарського життя. Ринкові реформи 1992–1994

рр. (лібералізація господарського життя, приватизація, підтримка підприємництва, розвиток конкуренції) сприяли формуванню базових ринкових механізмів та інститутів, проте білоруська економіка так і не змогла адаптуватися до перехідних ринкових реалій. Разом з тим, саме наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. склалися історичні передумови формування білоруської моделі соціально-економічного розвитку, становлення якої відбулося із другої половини 90-х рр. XX ст., яка і нині є загальноприйнятою у Білорусі. З огляду на це, перспективним є вивчення цієї економічної системи, спрямованої на побудову соціально орієнтованої ринкової економіки у Республіці Білорусь, що є відмінною від інших посткомуністичних держав, та передбачає поступові, еволюційні зміни, відмовившись від проведення масштабних ринкових реформ.

Valion Oksana. Peculiarities of socio-economic development of the Republic of Belarus in the first half of the 1990s. The paper analyzes the socio-economic policy of Belarus in the first half of the 1990s in the process of its transition to market economy, and highlights the peculiarities of the economic crisis in this period. **The methodology of work** is a set of scientific principles, general scientific and special historical methods, as well as interdisciplinary and comprehensive approaches to the historical discourse of socio-economic history of Belarus based on the integral use of sources. **Scientific novelty.** It is the first time this issue is considered in Ukrainian historiography. **Conclusions.** It is noted that Belarus had to go through a rather difficult path in the first half of the 1990s. It was caused by the transformational processes associated with the collapse of the USSR, the country's transition from a command-and-control system to market economic conditions, and took place within a structural economic crisis that affected all spheres of economic life. The market reforms of 1992–1994 (liberalization of economic life, privatization, support of entrepreneurship, development of competition) contributed to the formation of basic market mechanisms and institutions, but the Belarusian economy has failed to adapt to transitional market realities. At the same time, it was in the late 1980s and early 1990s that the historical preconditions were formed for the creation of the now commonly accepted Belarusian model of socio-economic development, which came into existence in the second half of the 1990s.

Key words. Republic of Belarus, socio-economic development, market reform, economic crisis, social sphere, economic model.

Oksana Valion – к. істор. н., доц., докторант кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, Тернопіль (Україна). Досліджує соціально-економічну історію Республіки Білорусь, всесвітню історію та історію міжнародних відносин. Автор 2 монографій та близько 100 наукових публікацій.

Oksana Valion is a PhD in History, Assoc. Professor and a Doctoral Student of the Department of World History and Religious Studies in V. Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University, Ternopil (Ukraine). She studies the socio-economic history of the Republic of Belarus, world history and the history of international relations. O. Valion is an author of two monographs and about 100 scientific publications.

Received: 16.05.2021

Advance Access Published: June, 2021

© O. Valion, 2021

⁵¹ Zakon Respublyky Belarus ot 30 maia 1991 h. №828-XII “O zaniatosty naselenyia Respublyky Belarus” [Law of the Republic of Belarus dated May 30, 1991 No. 828-XII “On employment of the population of the Republic of Belarus”], URL: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby/zakon/text102/index.htm> [in Russian].

⁵² Zakon Respublyky Belarus 17 apreliia 1992 h. № 1594-XII O veteranakh [Law of the Republic of Belarus April 17, 1992 No. 1594-XII On Veterans], URL: <http://trudgrodn.gov.by/wp-content/uploads/2019/03/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD-%D0%9E-%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%85.pdf> [in Russian].

⁵³ Zakon Respublyky Belarus O sotsialnoi zashchite ynvalydiv v Respublyke Belarus ot 11 noiabria 1991 h., № 1224-XII [Law of the Republic of Belarus On social protection of disabled people in the Republic of Belarus dated November 11, 1991 No. 1224-XII], URL: https://kodeksy-by.com/zakon_rb_o_sotsialnoj_zashite_invalydivo.htm [in Russian].

⁵⁴ Zakon Respublyky Belarus O pensyonnom obespecheny 1596-XII ot 17.04.1992 h. [Law of the Republic of Belarus On Pension Provision 1596-XII of 17.04] URL: https://kodeksy-by.com/zakon_rb_o_pensyonnom_obespechenii.htm [in Russian].

⁵⁵ Zakon Respublyky Belarus ot 30 oktiabria 1992 h. №1898-XII “O hosudarstvennykh posobyiakh semiam, vospytyvaiushchym detei” [Law of the Republic of Belarus of October 30, 1992 No. 1898-XII “On State Benefits to Families Raising Children”], URL: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby/zakon/text82/index.htm> [in Russian].

⁵⁶ NARB, F. 31, Op. 17, Spr. 59, Ark. 119 [in Russian].

⁵⁷ Polytyka perestroiki – Ystoriya Belarusy (XX – nachalo XXI v.) [Perestroika Policy – History of Belarus (XX – early XXI centuries)], URL: slovo.ws/urok/.../20/037.html [in Russian].

⁵⁸ Satsialna-ekanamichni stan Respubliki Belarusi u 1991–2003 [Socio-economic condition of the Republic of Belarus in 1991–2003], URL: www.istoriya.org/belarus.../56-nezalezhnast.html [in Russian].

⁵⁹ Mandryk Y. V. Ystoriya Belarusy: kurs lektsiy dlia studentov fakulteta obucheniya ynostrannykh hrazhdan, op. cit., P. 79.

⁶⁰ Ibidem, P. 78.